

З ПРИВОДУ ЧАСУ ВХОДЖЕННЯ БОСПОРУ ДО СКЛАДУ ВІЗАНТІЇ

У статті спростовано загальноприйнятту гіпотезу щодо входження Боспору до складу Візантії при імператорі Юстині I. У результаті аналізу джерел стає зрозумілим, що це відбулося децю пізніше, за його наступника — Юстиніана I. Розглянуто події, що призвели до затвердження візантійської влади на Боспорі, адміністративні наслідки його завоювання, аналізується напис з ім'ям Юстиніана з Таманського півострова.

У 70-ті рр. IV ст. у північнопричорноморському степу з'явилися гуни. Вони не починали озброєного конфлікту з Боспорським царством та пішли на захід, обмежившись, імовірно, збиранням данини з боспорських міст (Сазанов 1991, с. 22, 23; Амброз 1992, с. 52—56, 85; Айбабин 1999, с. 79). На обох берегах Керченської протоки продовжувала існувати Боспорська держава, в якій зберігалася влада колишньої династії Тиберіїв — Юліїв та її значного бюрократичного апарату (Виноградов 1998, с. 245, 246). За свідченням Прокопія Кесарійського, до початку правління Юстиніана I (527—565) Боспор¹ уже потрапив у залежність до гунів [Procop. *De aed.* 3. 12]. Згідно з іншими джерелами, до часів Юстиніана на Боспорі не було візантійських військ, його мешканці не сплачували імперії податків [Mal. *Chron.* 18. 14; Theoph. *Chron.* 176; Cedr. *Hist.* 367; Procop. *De bel. pers.* 2. 3. 40].

В історіографії, однак, затвердилася думка, що Боспор був приєднаним до Візантії при Юстині I (518—527) (Кулаковський 1891, с. 26; Якобсон 1964, с. 7; Блаватський 1985, с. 256; Амброз 1992, с. 71; Подосинов 1997, с. 165, 166; Болгов 1998, с. 116; пор.: Айбабин 1999, с. 94). Предметом дискусії є питання, коли саме це трапилося — за часів посольства візантійця Проба до причорноморських гунів у 522 р. (Кулаковський 1896, с. 5; 1914, с. 59; Макарова 1991, с. 143; пор.: Васильєв 1927, с. 179—180; Зубарь 1998, с. 164; Болгов 1998, с. 116) або трохи раніше (Артамонов 1936, с. 14; 1962, с. 88; Якобсон 1958, с. 460; Кулаковський 1996, с. 37). Підставою для цих гіпотез є таке зауваження Прокопія: «Мешканці Боспора з давніх часів жили незалежно, але нещодавно вони віддали себе під владу василевса Юстина» [Procop. *De bel. pers.* 1. 12. 8]. Однак усього лиш трьома рядками вище історик пише про Херсонес як про найвіддаленіше місто римської землі [Procop. *De bel. pers.* 1. 12. 7]. Отже, джерело

містить внутрішню суперечність. До того ж, в іншому місці твору «Про війну з персами» Прокопій наводить промову вірмена Васака перед правителем Ірану Хосровом I Ануширваном, в якій серед злочинів Юстиніана I зазначено й такий: «Хіба не направив він <Юстиніан> своїх воєначальників до мешканців Боспора та не підпорядкував своїй владі місто, що зовсім йому не належало?..» [Procop. *De bel. pers.* 2. 3. 40]. У тій самій промові говориться, що Юстиніан зробив підданими своєї імперії цанів, лавів, оміритів, фініків, лівійців та італійців [Procop. *De bel. pers.* 2. 3. 39, 41], тобто Боспор представлено як одну із жертв експансії візантійського імператора. У трактаті «Про будівлі» про Боспор підкреслено: «...це місто стало варварським і знаходилося під владою гунів; імператор <Юстиніан> повернув його під владу римлян» [Procop. *De aed.* 3. 12].

Маємо цілу групу джерел, в яких згадується історія Горда, правителя прибоспорських гунів за часів Юстиніана [Ioannis Nik. *Chron.* 110. 66—69; Mal. *Chron.* 18. 14; Theoph. *Chron.* 175, 176; Cedr. *Hist.* 367, 368; Ps.-Dion. *Chron.* 845]. У цьому контексті Іоанн Малала, Феофан та Кедрин недвозначно називають Юстиніана I завойовником Боспора, що підкорив місто Візантії.

Горд (в інших джерелах — Горда, Гордій, Грод, Ярокс) з'явився в Константинополі, де хрестився, причому сам імператор Юстиніан став його хрещеним батьком. Значення цієї акції полягало в тому, що з погляду візантійців варвари, прийнявши нову релігію, автоматично ставали підданими імперії (Obolensky 1964; 1971, р. 52—59; Оболенский 1998, с. 14, 70, 71, 94, 95, 196, 281, 282, 291, 292). Християнство, у певному сенсі, було синонімом візантинізму, а саме слово «християнин» означало «візантієць» (Ahrweiler 1974; 1976, р. 210). Показово, що Іоанн Нікіуський говорить безпосередньо про те, що Горд став васалом імперії [Ioannis Nic. *Chron.* 110. 66].

Немає жодних сумнівів у тому, що Горд прийняв хрещення і став васалом Візантії під тиском певних внутрішньо- або зовнішньополітичних обставин, про які джерела замовчують. У будь-якому разі, його подорожі до Константинополя мала передувати дипломатична підготовка. Відомо, що в 10—20-ті рр.

¹ Термін «Боспор» (Βόσπορος) з античних часів у широкому сенсі означав Боспорське царство, а у вузькому — його столицю, Пантікапей (Завойкин 1994, с. 67—68; Молев 1997, с. 145; Подосинов 1997, с. 162). Починаючи з VI ст., цей термін став означати виключно назву міста.

VI ст. кілька священників на чолі з вірменом Кардостом (або Кардуцатом) проповідували у гунів християнство. Вони користувалися заступництвом імперії, а вже згаданий візантієць Проб за часів подорожі до гунів відвідав також Кардоста [Zach. Mit. Chron. 12. 7] (дет. див.: Артамонов 1962, с. 93, прим. 76). Існує припущення, що саме Кардост схилив Горда до укладання союзу з Візантією через прийняття християнства (Артамонов 1962, с. 94).

Згідно з джерелами, імператор доручив Горду «охороняти області римлян і місто Боспор» [Theoph. Chron. 176; Cedr. Hist. 367; Mal. Chron. 18. 14]. Імовірно, гуни Горда склали одне з державних утворень, які традиційно охороняли візантійське прикордоння. Подібних структур особливо багато було на сході імперії (Ahgweiler 1976, s. 212). У такий спосіб Юстиніан намагався встановити контроль над територією, де колись розташовувалося Боспорське царство, а гунів, що мешкали у навколишньому степу, зробити підданими Візантії.

Слід підкреслити, що угода між Гордом та Візантією, найвірогідніше, мала подвійний характер. Відомо, що основною метою візантійської дипломатії було включення варварських об'єднань до структури християнської ойкумени, яка ототожнювалася з імперією. Як уже було зазначено, з погляду візантійців, варвари, прийнявши християнство, ставали підданими, а, на думку самих варварів, вони уклали союз. Почасті Візантія була змушена сплачувати варварам гроші, які в імперії розглядали як оплату за певні послуги, наприклад, як винагороду за охорону візантійських володінь, позаяк з точки зору варварів (та й фактично) це була данина, яку стягували за правом сильного. Для визначення таких варварських об'єднань різноманітного статусу було розроблено спеціальну, досить складну термінологію (Obolensky 1971, p. 56—58; пор.: Іванов 1987, с. 27—31). Утім, про офіційний статус гунів Горда у структурі Візантії нічого не відомо. Крім того, міркування про варварських союзників імперії стосуються виключно гунів, тоді як власне Боспор був, безумовно, переданий під владу Юстиніана як імперське місто.

До навернення Горда до християнства на Боспорі не було імперських військ та збирачів податків [Mal. Chron. 18. 14; Theoph. Chron. 176; Cedr. Hist. 367]. Оскільки, за словам Прокопія, до Юстиніана Боспор знаходився під владою гунів [Procop. De aed. 3. 12], імовірно, саме вони й стягували податки з населення та забезпечували охорону міста. Отже, гіпотеза про існування Боспорського царства безперервно до встановлення візантійської влади на його території (Болгов 1996, с. 62; Виноградов 1998, с. 246) не видається правильною. Після хрещення Горда Юстиніан отримав можливість відправити на Боспор підрозділ візантійської армії на чолі з офіцером-трибуном [Mal. Chron. 18. 14; Theoph. Chron. 176]. Тобто стає зрозумілим: Горд поступився імперії владою над Боспором. Вивчен-

ня писемних джерел не підтверджує висновок про те, що Боспор перейшов у володіння Візантії при Юстині I. До епохи Юстиніана I Боспор знаходився поза юрисдикцією імперії.

Іноді для доведення протилежного використовують датування відомого напису боспорського царя Дуптуна (КБН, № 67) 522 роком н. е. (Кулаковський 1891, с. 26; Якобсон 1958, с. 460, 461; 1964, с. 7; Артамонов 1962, с. 88, 89; Амброз 1992, с. 71; Зубарь 1998, с. 164.). Рядок документа, що містить відомості про час його складення, зберігся дуже погано, тому можливі різні варіанти його датування, причому 522 р. н. е. — не найкращий із них (Виноградов 1998, с. 236—238).

Отже, гіпотеза про встановлення візантійської влади на Боспорі при імператорі Юстині I суперечить твердженням Феофана, Кедрина, Іоанна Малали та основана лише на єдиному зауваженні Прокопія [Procop. De bel. pers. 1. 12. 8], який у двох інших випадках [Procop. De bel. pers. 2. 3. 40; De aed. 3. 12] зазначає, що саме Юстиніан I привів місто під владу римлян.

Цікаво, що джерела нічого не повідомляють про ставлення мешканців Боспора до отримання візантійського підданства. Не можна стверджувати, що поява візантійських збирачів податків на берегах протоки викликала там хвилю ентузіазму. Загальних положень про грецьку та римську складові культури Боспора (яка до цього часу дещо варваризувалася), про його традиційні зв'язки з імперією та зростання ролі християнської громади для цього явно замало — адже навіть під час завоювання Італії, яке почалося невдовзі після боспорських подій, юстиніанові війська зустрічали там опір з боку не лише готів, але й італійців (утім, типовою реакцією була апатія, крім того, траплялися провізантійські акції) (Удальцова 1959, с. 268—271, 280—284, 299—302, 318—320). Проте неможливо стверджувати й зворотнє: поява візантійців на Боспорі зіштовхнулася з ворожою реакцією мешканців міста. Мовчання джерел залишає однаково ймовірними обидва припущення. Зрозуміло: політика Горда викликала опір значної частини його одноплемінників — кочових гунів.

Після повернення до Приазов'я Горд спробував боротися з традиційним для своїх одноплемінників поклонінням ідолам. У відповідь було вчинено закат, Горда вбили, а замість нього поставили його брата Муагера (Мугера, Мугела). Зміна влади супроводжувалася воєнними діями, Боспор було зруйновано, а візантійський гарнізон винищено [Mal. Chron. 18. 14; Theoph. Chron. 176; Cedr. Hist. 367]. У творі «Про війну з готами» Прокопій повідомляє про те, як «нещодавно деякі з варварських племен» захопили й пограбували міста Фанагорію та Кепи [Procop. De bel. got. 4. 5]. Цей епізод можна пов'язати з «історією Горда» (Артамонов 1962, с. 89, 91; Гадло 1979, с. 81; Сазанов 1991, с. 21). Юстиніан негайно відреагував на те, що відбулося. На

Боспор було відряджено нові підрозділи імперської армії, і гуни залишили місто [Mal. Chron. 18. 14; Theoph. Chron. 176; Cedr. Hist. 367]².

Визначити точну дату входження Боспора до складу Візантії важко. Феофан відносить «історію Горда» до 6020 р. від «створення світу» за олександрійською ерою [Theoph. Chron. 175], тобто до 527/28 р. н. е. В Іоанна Малали наведено кілька датувань подій, які нас цікавлять. Найбільший інтерес становить те, що згадується друге консульство Юстиніана в сьомому індікті [Mal. Chron. 18. 8], оскільки більшість подій у «Хронографії» пристосовані саме до індіктів. Друге консульство імператора настало в 529 р. н. е. (Кулаковський 1996, с. 50—51), а сьомий індікт тривав з 1 вересня 528 р. н. е. до 31 серпня 529 р. н. е. Малала повідомляє, що від початку правління Октавіана Августа до приїзду Горда в Константинополь пройшло 559 років [Mal. Chron. 18. 8]. Оскільки відлік правління Августа починався від битви при Акції 2 вересня 31 р. до н. е. (Бикерман 1976, с. 68; Климишин 1985, с. 230), отримуємо 529/30 р. н. е. Хроніст зазначає, що, за словами його попередників, Климента, Феофіла та Тимофія, від Адама до другого консульства Юстиніана в сьомому індікті минуло 6497 років [Mal. Chron. 18. 8]. Єпископ антиохійський Феофіл визначив дату «створення світу» як 1 вересня 5969 р. до н. е. (Климишин 1985, с. 236), звідси дата подій, що нас цікавлять — 529/30 р. н. е. (зазначимо, що використовуючи розрахунки Климента Олександрійського (Климишин 1985, с. 236), отримуємо іншу цифру — 1026/27 р. н. е.). Далі Малала наводить свідчення Євсевія Кесарійського про те, що від «створення світу» до другого консульства Юстиніана в сьомому індікті минуло 6432 роки [Mal. Chron. 18. 8]. Знаючи, що Євсевій датував Різдво Христове 5199 р. від «створення світу» (Климишин 1985, с. 237), отримуємо 1233 р. від Р. Х. Розрахунки за Климентом та Євсевієм не підходять через зрозумілі причини — ці дати не збігаються з часом правління Юстиніана I. Від заснування Рима до подій, що нас цікавлять, за інформацією хроніста пройшло «близько 1280 років» [Mal. Chron. 18. 8]. Враховуючи, що, за Варроном, Рим було засновано 21 квітня 753 р. до н. е. (Бикерман 1976, с. 72, 243; Климишин 1985, с. 229), отримуємо час «близько 528/29 р. н. е.». Від заснування Константинополя пройшло 199 років [Mal. Chron. 18. 8], тобто йдеться про 529/30 р. н. е. Отже, виходячи із зазначеного Іоанном Малалою, «історію Горда» можна датувати приблизно 529 р. н. е. Нарешті, у Псевдо-Діонісія ці події належать до 533/34 р. н. е. [Ps.-Dion. Chron. 845].

² Іоанн Нікіуський та Псевдо-Діонісій Боспор не згадують. Вони розповідають про заколот проти Горда та його вбивство, про військо Юстиніана, відряджене до країни гунів, та про втечу останніх у невідомому напрямку [Ioannis Nik. Chron. 110. 67—69; Ps.-Dion. Chron. 845].

Дослідження текстів джерел показали, що в описі «історії Горда» автори дотримуються різних традицій. Феофан в усіх творах, крім хроніки Малали; використовував джерело, що до нас не дійшло (Чичуров 1980, с. 79, прим. 69). Цілком імовірно, що звідти він взяв і дату. У хроніці Псевдо-Діонісія [Ps.-Dion. Chron. 845] виявлено залежність від творів Малали та Іоанна Нікіуського [Mal. Chron. 18. 14; Ioannis Nik. Chron. 110. 67—69]. Так, у першого взяті відомості про обмін гунських ідолів на боспорську монету, а в другого — про дари, отримані Гордом від Юстиніана. Повідомлення про те, що імператор став хрещеним Горда, є і в Малали, і в Іоанна Нікіуського. Показово, що Іоанн Нікіуський узагалі не згадує Боспор, а Псевдо-Діонісій лише один раз — у сюжеті з обміном ідолів. Хоча Псевдо-Діонісій випустив деякі повідомлення Малали (ім'я брата Горда, легенду про заснування Боспора, інформацію про відправлення туди візантійських солдатів і про повторне відвоювання міста візантійцями) та Іоанна Нікіуського (про прийняття братом Горда християнства, про візантійські війська, відряджені Юстиніаном до країни гунів), у його розповіді є також деталі, здобуті, напевно, з невідомого нам джерела. Це датування подій, зазначення того, що гуни відливали ідолів із золота й срібла (у Малали — зі срібла й електруму, в Іоанна Нікіуського — посріблені), розповідь про замах на Горда його брата, війська та жерців (у Малали — тільки жерців, у Іоанна Нікіуського — просто гунів). Таким чином, джерелознавчий аналіз не допомагає уточнити хронологію подій. За даними писемних джерел, Боспор увійшов до складу Візантії в інтервалі між 527/28 та 533/34 рр. н. е.

Встановлення візантійської влади над Боспором призвело до зміни принципів керування територією. Про колишню династію вже не згадували. За даними писемних джерел, спочатку Юстиніан доручив реалізувати інтереси імперії в місті правителю гунів (Горду) та візантійському офіцеру (трибуна на ім'я Далмацій) [Mal. Chron. 18. 14; Theoph. Chron. 176; Cedr. Hist. 367, 368]. У знайденому на Тамані будівельному написі з ім'ям імператора Юстиніана (Латышев 1896, кат. № 98) також згадується трибун, але немає натяку на династію Тиберіїв — Юліїв. Імовірно, владу попередньої династії було ліквідовано або самим Юстиніаном, або ще раніше — гунами (Кулаковський 1891, с. 27; пор.: Айбабин 1999, с. 94).

Разом із трибуном на Боспор був відряджений підрозділ (ἀριθμός) імперської армії [Theoph. Chron. 176; Mal. Chron. 18. 14]. В епоху Юстиніана арифми дислокувалися у візантійських містах та, як правило, не вирушали в похід у повному складі. У разі початку воєнних дій частина підрозділу, іноді разом із його командиром-трибуном, залишалася в місті, щоб нести гарнізонну службу (Кулаковський 1996, с. 244). Отже, повідомлення джерел про передислокацію цілого арифму на чолі з трибуном до Криму свідчить про перетворення Боспора на провінційне

Таманський напис з ім'ям Юстиніана I. Фото Д.Ю. Пономарьова

ви з містом Феодосія в Криму (Guillou 1967; 1970, р. 308, 310). Імовірно, назву «переможний феодосійський» згаданий підрозділ (*numerus* = ἀριθμός) — основна структурна одиниця візантійської армії в VI ст.) отримав за доблесть, виявлену ним протягом якоїсь кампанії в Криму, біля стін Феодосії. Принагідно припустити, що цією кампанією стало приведення до покірності гунів, які збунтувалися (тим більше, що про інші переможні кампанії візантійців у Східному Криму нічого не відомо), якби не дві обставини. По-перше, перипл кінця VI ст. називає Феодосію «спустілим містом» [Anon. *Per. Pont. Eux.* 77]³. Утім, вирішальний бій між візантійцями та гунами міг, певна річ, відбутися й біля стін зруйнованого міста. По-друге, джерела з «історії Горда» нічого не говорять про бойові дії у Феодосії: дізнавшись про наближення візантійських військ, гунни не стали вступати до бою та в паніці залишили Боспор.

За повідомленням джерел, трибуну та стратіотам було доручено не лише охороняти міста, а й стягувати податки [Theoph. *Chron.* 176; Cedr. *Hist.* 367; Mal. *Chron.* 18. 14]. Із напису випливає, що трибун здійснював також будівельні роботи. Прокопій зазначає, що Юстиніан відновив оборонні стіни Боспора [Procop. *De aed.* 3. 10, 12]. Результати археологічних

візантійське місто, постійним гарнізоном якого стали стратіоти трибуна Далмація. Це спостереження підтверджується й знахідкою згаданого вище будівельного напису, в якому фігурує трибун на ім'я Ангула. Вочевидь, заколот гунів та вбивство загону Далмація не призвели до змін у принципі керування Боспором. Ангула, імовірно, очолив боспорський гарнізон незабаром після вигнання гунів.

За словами Іоанна Малали, стратіоти Далмація були «італійцями, що вони називаються іспанцями» [Mal. *Chron.* 18. 14]. Можливо, у цьому випадку йдеться про підрозділ, сформований з мешканців Іспанії, який до боспорських подій був розташований в одній із провінцій на Апеннінському півострові (Айбабин 1999, с. 95). Згодом, уже після завоювання Північної Італії та створення Равенського екзархату, серед його військ був *numerus felicium Theodosiacus*. А. Гіуу пов'язує походження цієї наз-

розкопок у Керчі свідчать про будівництво культових споруд на Боспорі в юстиніанову добу (Макарова 1998, с. 350—355, 389). Отже, військовий губернатор Боспора, трибун, був наділений також певними цивільними повноваженнями. Подібним чином Юстиніан організував за кілька років керування містами Італії після відвоювання останньої в остроготів (Удальцова 1959, с. 506—507; Бородин 1991, с. 173). В Італії такі офіцери, фактично ставши також міськими головами, називалися *tribuni civitatis* (Jones 1992, р. 760; пор.: Guillou 1970, р. 307).

Деякі зауваження слід зробити з приводу реконструкції згаданого боспорського напису з ім'ям Юстиніана (публ. див.: Латышев 1894, с. 657—658; 1895, кат. № 64, с. 56—61; 1896, кат. № 98, с. 98—105, рис. 10; перевидання: Диатроптов, Емец 1995,

³ Про дату складання периплу див.: Diller 1952, р. 112, 113.

кат. № 3, с. 10, рис. 3; Feissel 1987, р. 219—220; див. також: Кулаковский 1895, с. 189—198; Латышев 1901, с. 6—7). Пам'ятку вибито на вапняковій плиті, ліву частину якої втрачено (див. рисунок). Букви різного розміру; значну частину плити займало рельєфне зображення хреста (на його правій гілці збереглася буква Н), тому кількість знаків у рядках неоднакова, встановити точну їх кількість не завжди можливо. Усі дослідники зійшлися на тому, що палеографія напису та його зміст недвозначно свідчать про те, що він належить до часів візантійського імператора Юстиніана I, а не Юстиніана II (685—695 та 705—711 рр.). Документ знаходиться в експозиції Керченського історико-археологічного музею. Його текст наведено нижче (реконструкція в цілому відповідає поданій В.В. Латишевим у його «Збірці», однак містить незначні поправки):

1. [...]σηφων[...]
 [...]η τὸ μερικὸν
 [...]ς Ἰουστινια-
 [νοῦ τοῦ αἰ]ωνίου Αὐγ-
 5. [οῦς]του
 [... καὶ Αὐτοκράτορος σπουδῆ
 [...τοῦ δεῖνος τ]οῦ λαμπροτά-
 [του ἀ]ρχοντος *vel* πατρὸς] ταύτης τῆς πό-
 [λεως, πράττ]οντος Ἀνγουλᾶ
 10. [τοῦ λαμπροτ]άτου τριβού-
 [νου καὶ ἐργο]λάβου, μηδὲ
 [..., ἰνδικ]τι(ῶ)νι ἐνδεκάτη.

Переклад: «...часткове (або приватне)... Юстиніана, довічного августи... та самодержця старанністю, ... такозо-то, ясновельможного архонта (або патера) цього міста, трудом Ангули, ясновельможного трибуна та розпорядника робіт, місяця ..., індікта одинадцятого».

Докладні коментарі напису наведено у цитованих вище публікаціях В.В. Латишева. На певні роз'яснення заслуговують ті рядки документа, де згадано імена, титули й назви посад двох офіційних осіб, яким і була доручена безпосередня організація робіт.

В.В. Латишев відтворив титул і посаду візантійського офіцера Ангули в рядках 10—11 як [ἐδοξο]τάτου τριβού[[νου], а Г. Болотов, Г. Мілле та Д. Фісель — як [λαμπροτ]άτου τριβού[[νου] (Латышев 1896, с. 101; Латышев 1901, с. 6, 7; Feissel 1987, р. 220, note 22). Другий варіант здається імовірнішим, тому що вже на початку V ст. трибуни користувалися високим титулом λαμπρότατος (*clarissimus*) (Jones 1992, vol. 1, р. 641; vol. 2, р. 1221, note 12; Гийан 1964, с. 47).

У рядках 7—9 названо ще одну посадову особу (її ім'я не збереглося), яка брала участь у будівництві. В.В. Латишев реконструював цю частину документа як [...τ]οῦ λαμπροτά[[του κόμητο?]ς ταύτης τῆς πό[[λεως] (Латышев 1896, кат. № 98, с. 100—101). На його думку, у джерелі було згадано або боспорського чиновника, який посідав посаду коміта, відому також завдяки «напису Дупту-

на» (КБН, № 67; Виноградов 1998, кат. № 2), або візантійського коміта Іоанна, якого Юстиніан надіслав відвойовувати Боспор після загибелі Горда (Латышев 1896, с. 100). Проте у «написі Дуптуна» назва посади коміта формулюється по-іншому: τοῦ κόμητος] Ὀπαδίνου <*vel* Σπαδίνου> τοῦ ἐ[[πι] τῆς π[ι]να[[κ]ίδος. Не міг бути чиновник, який згадувався у знайденому на Тамані написі, і комітом Іоанном, оскільки Іоанн Малала назвав того «комітом проток» [Mal. Chron. 18. 14]. «Коміт проток» (κόμης πλόιμου), резиденція якого знаходилася в Ієроні, місті на березі Фракійського Боспору, був комендантом порту, командиром розташованої там ескадри та керівником митниці (Ahrweiler 1966, s. 75, 76; 1961; 1971, s. 217, 218), тому він не міг надовго виїжджати до Криму, а це впливає з аналізованого напису. Крім того, у написі коміт стоїть після трибуна. Це означає, що в ієрархії трибун знаходився вище, ніж коміт, що неможливо. Нарешті, запропонований В.В. Латишевим варіант — κόμης ταύτης τῆς πόλεως — це грецький еквівалент латинського *comes civitatis*. Посада *comes civitatis* відома тільки в містах Західної Римської імперії. Так називався військовий губернатор, призначений варварським королем, що одночасно керував містом. Після візантійського відвоювання Італії в VI ст. *comites civitatis* з'являються і в імперському адміністративному апараті (Jones 1992, vol. 1, р. 257, 258, 261, 262, 313, 760). Отже, якщо піти за В.В. Латишевим, то знайдений на Тамані напис набуває насправді унікального характеру — у ньому вперше в історії Візантії з'являється *comes civitatis*, причому це єдина згадка такого чиновника за межами Італії.

Нещодавно Д. Фісель запропонував новий варіант реконструкції напису — [τ]οῦ λαμπροτ[[άτου πατρὸς] ταύτης τῆς πό[[λεως] (Feissel 1987, s. 220), причому помилково оголосив цей напис херсонеським. У результаті основним аргументом французького дослідника стало існування посади «патера» в Херсонесі⁴ до IX ст., зафіксоване, наприклад, Константином Багрянородним. Πατήρ τῆς πόλεως (*pater civitatis*; у буквальному перекладі — «батько міста») — імовірно, вища почесна муніципальна магістратура. У пізньоримських та ранньовізантійських містах ці чиновники за дорученням і під контролем візантійської адміністрації виконували громадські роботи, були суддями з дрібних кримінальних справ, розпоряджались міськими фінансами (Jones 1992, vol. 2, р. 1312, note 104; Фихман 1976, с. 235; Храпунов 1999, с. 163, 164). Їхня юрисдикція обмежувалася рідним містом, тому, якщо в таманському написі дійсно фігурував патір τῆς πόλεως, то це — чиновник одного з боспорських міст. У IV—VII ст. посада патера була поширена у багатьох візантійських містах⁵. Починаючи з часів Зинона (474—491 рр.), ці чиновники мали титул λαμπρότατος (*clarissimus*) (Гийан 1964, с. 48). Отже,

⁴ Точніше, у Херсоні — таким була середньовічна назва цього центру, яка замінила стару форму наприкінці IV—VI ст. (дет. див.: Храпунов 2002, с. 43—44).

в написі міг згадуватися патер. У цьому випадку маємо унікальне свідчення того, що посада патера на Боспорі існувала. Однак є ще один варіант реконструкції цього документа.

Г. Мілле запропонував у 7—9 рядках напису читати [τ]οῦ λαμπροῦ[[ἀτου ἀρχοντο]ς ταύτης της πό[[λεως]]. Наголосивши на відсутності (на той час) боспорських написів, у яких згадувалася аналогічна посада, В.В. Латышев залишив цей варіант під питанням (Латышев 1901, с. 6, 7). Нині видано епіграфічні документи, що містять згадки про архонтів боспорських міст Танаїса (КБН, № 1237 (193 р.), № 1245 (220 р.)), Агриппії та Кесарії (КБН, № 1051 (307 р.)). У VI ст. архонт міг одержати титул λαμπρότατος (*clarissimus*) (Гийан 1964, с. 48). Згадування архонта в будівельному написі не було чимось незвичайним. Наприклад, «архонти танаїтів» фігурують, крім згаданих вище, ще в кількох будівельних написах (час правління Інінфімея, тобто 234/35—238/43 рр.) (КБН, № 1242 (188 р.); № 1251 та 1251а).

В історіографії є різноманітні гіпотези з приводу архонтів боспорських міст (Латышев 1909, с. 127—128; Моммзен 1997, с. 206, прим.***; 1963, с. 304, пор.: Гайдукевич 1949, с. 459; Помяловский 1888, с. 25; Жебелев 1953, с. 202; Блаватский 1985, с. 248). Найбільш обґрунтованою видається гіпотеза про те, що архонтів обирало населення з числа місцевої знаті. Вони виконували деякі функції щодо керування містом, серед яких — благоустрій та будівництво (за матеріалами Танаїса: Книпович 1949, с. 96; Шелов 1972, с. 266; 1989, с. 51—53). Таким чином, колеги архонтів боспорських міст були близькі до звичайних органів грецьких полісів (Ростовцев 1989, с. 195, 196; Кругликова 1966, с. 29; Никитина 1966, с. 186, 190).

Отже, в аналізованому боспорському написі VI ст. був згаданий муніципальний чиновник (πατήρ τῆς πόλεως або ἀρχων), що керував одним із боспорських міст. Питання про те, чому ім'я цього муніципального чиновника (хоч би якою була його посада) стоїть у документі вище, ніж ім'я візантійського трибуна, залишається відкритим. Оскільки напис прямо називає цього чиновника муніципальним (ταύτης τῆς πό[[λεως]), можемо стверджувати, що це — випадок рідкісний або навіть винятковий. Деякі спостереження свідчать на користь реконструкції тут посади архонта. Лакуна, в якій знаходилася назва посади, займала місце 9—10 знаків напису. Реконструкція [τ]οῦ λαμπροῦ[[ἀτου πατρός] дає 8 знаків, [τ]οῦ λαμπροῦ[[ἀτου ἀρχοντο]ς — 10. Крім того, хоча, як зазначалося вище, посада патера була вельми поширена у Візантії, її наявність, на відміну від архонтів, поки не зафіксовано в інших боспорських написах. Якщо відновлюємо у написі «архонта», то виходить, що, попри падіння династії

Тиберіїв — Юліїв, у боспорській адміністрації VI ст. зберігалися посади попередньої пори. Втім і в VI ст. інститут архонтів діяв у деяких візантійських містах, наприклад в Олександрії Єгипетській (Claude 1969, s. 135). Врахуємо й традиційне прагнення Візантійської держави до консервації пізньоантичних органів муніципальної влади. Держава замінювала їх лише тоді, коли вони самі вже не могли виконувати свої функції (Jones 1940, p. 85, 86; Дилигенский 1961, с. 12, 13; Курбатов 1971, с. 178, 179; 1994, с. 70; Курбатов, Лебедева 1986, с. 130; Сюзюмов 1977, с. 44; Шгаерман 1973, с. 12, 13). Особливо ця тенденція була характерною саме для Юстиніана I, який намагався (хоча й цілком безуспішно) зберегти традиційну пізньоантичну муніципальну організацію (Удальцова 1959, с. 327—328, 489). У цьому виявлялася спадщина Римської імперії, що була, як відомо, агломерацією міських громад, а тому система управління Римської імперії заснована на полісній адміністрації (Jones 1954; 1974, p. 1—4; 1940, p. 86—93, 270, 271; 1992, vol. 1, p. 712; Mango 1980, p. 60; Whittow 1996, p. 56).

Зрештою, цей напис свідчить про зміни в системі літочислення на Боспорі. Джерело датоване одинадцятим індіктом правління Юстиніана, тобто 532/33, 547/48 або 562/63 рр. н. е. (Латышев 1896, с. 102—103). Якщо всі боспорські написи V ст. датовані за боспорською ерою (Виноградов 1998, кат. № 1—6), то обидва епіграфічні документи державного характеру VI ст. співвідносяться з індіктами (Латышев 1896, кат. № 98, 99). Це не дивує: індікти були прийнятою в імперії системою літочислення, яку Юстиніан оголосив обов'язковою у 537 р. н. е. (Бикерман 1976, с. 73). Вочевидь, перехід Боспора під владу Візантії виявив себе також у змінах його календаря.

Таким чином, вивчення комплексу писемних та епіграфічних джерел з історії Боспора першої половини VI ст. дає змогу дійти деяких висновків. Боспор увійшов до складу Візантії за часів імператора Юстиніана I, наприкінці 20-х або на початку 30-х рр. VI ст. Там були розташовані візантійські війська під керівництвом трибуна, які охороняли місто, здійснювали будівництво та стягування податків. Імовірно, під контролем імперської адміністрації функціонували органи місцевого громадянського управління. Починаючи з VI ст., усі джерела використовують термін «Боспор» виключно для означення міста — колишнього Пантікапея. Зміна назви сталася, певно, унаслідок зміни політичної мапи Північного Причорномор'я — припинення існування Боспорського царства та поширення візантійського впливу на його територію, причому Боспор—Пантікапей став усього лише одним із кількох провінційних міст на північному березі Понта.

Я дуже вдячний колегам — Юлії Рижовій (Севастополь), Денису Пономарьову (Керч) та Зінаїді Кузнецовій (Санкт-Петербург, Росія) — за допомогу у підготовці цієї статті.

⁵ Докладну, хоча й не повну, добірку див.: Feissel 1987, p. 215—220; про патерів у Північному Причорномор'ї див.: Храпунов 1999, с. 162, 163.

- Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.
- Амброз А.К. Боспор. Хронология раннесредневековых древностей // Боспорский сборник. — 1992, Вып. 1.
- Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. — Л., 1936.
- Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962.
- Бикерман Э. Хронология древнего мира. — М., 1976.
- Блаватский В.Д. Античная археология и история: Боспорское царство в позднесантичное время. — М., 1985.
- Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. — Белгород, 1996.
- Болгов Н.Н. Боспор Византийский: очерки истории // Проблемы истории, филологии, культуры. — 1998, Вып. 6.
- Бородин О.Р. Византийская Италия в VI—VIII вв. (Равеннский экзархат и Пентаполь). — Барнаул, 1991.
- Васильев А.А. Готы в Крыму. Ч. 2 // ИРАИМК. — 1927, № 5.
- Виноградов Ю.Г. Позднесантичный Боспор и ранняя Византия (в свете датированных боспорских надписей V века) // ВДИ. — 1998, № 1.
- Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV—X вв. — Л., 1979.
- Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.—Л., 1949.
- Гайдукевич В.Ф. Боспор и Танаис в доримский период // Проблемы социально-экономической истории древнего мира. — М.—Л., 1963.
- Гийан Р. Очерки административной истории ранневизантийской империи (IV—VI вв.). Заметки о титулах знати: эгрегий, перфектиссим, клариссим // ВВ. — 1964, Т. 24.
- Диатроптов П.Д., Емец И.А. Корпус христианских надписей Боспора // Эпиграфический вестник. — 1995, № 2.
- Диллигенский Г.Г. Северная Африка в IV—V веках. — М., 1961.
- Жебелев С.А. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи: Боспорские этюды. — М.—Л., 1953.
- Завойкин А.А. «Βόσπορος Κιμμέριος» — «Βόσπορος». — Diod., XII. 31. 1. (Опыт источниковедческого анализа) // Проблемы истории, филологии, культуры. — 1994, Вып. 1.
- Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя. — К., 1998.
- Иванов С.А. Понятия «союза» и «подчинения» у Прокопия Кесарийского // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. — М., 1987.
- Климишин И.А. Календарь и хронология. — М., 1985.
- Книпович Т.Н. Танаис. Историко-археологическое исследование. — М.—Л., 1949.
- Корпус боспорских надписей. — М.—Л., 1965.
- Кругликова И.Т. Боспор в позднесантичное время: очерки экономической истории. — М., 1966.
- Кулаковский Ю.А. Керченская христианская катакомба 491 года // МАР. — 1891, № 6.
- Кулаковский Ю.А. К объяснению надписи с именем императора Юстиниана, найденной на Таманском полуострове // ВВ. — 1895, Т. 2.
- Кулаковский Ю.А. К истории Боспора Киммерийского в конце VI в. // ВВ. — 1896, Т. 3.
- Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды. — К., 1914.
- Кулаковский Ю.А. История Византии. — М., 1996. — Т. 2.
- Курбатов Г.Л. Основные моменты внутреннего развития византийского города. — Л., 1971.
- Курбатов Г.Л. К вопросу о судьбах византийского города в VII в.: некоторые замечания // ВВ. — 1994, Т. 55. — Ч. 1.
- Курбатов Г.Л., Лебедева Г.Е. Город и государство в Византии в эпоху перехода от античности к феодализму // Становление и развитие раннеклассовых обществ. — Л., 1986.
- Латышев В.В. Этюды по византийской эпиграфике. 1. Надпись времени императора Юстиниана, найденная на Таманском полуострове // ВВ. — 1894, Т. 1.
- Латышев В.В. Древности Южной России. Греческие и латинские надписи в Южной России в 1892—1894 годах // МАР. — 1895, № 17.
- Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. — СПб., 1896.
- Латышев В.В. Заметки к христианским надписям из Крыма. — Одесса, 1901.
- Латышев В.В. Краткий очерк истории Боспорского царства // Латышев В.В. Повторкаш. — СПб., 1909.
- Макарова Т.И. Боспор—Корчев по археологическим данным // Византийская Таврика. — К., 1991.
- Макарова Т.И. Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи // МАИЭТ. — 1998, Вып. 6.
- Молев Е.А. Термин «Боспор» у Диодора // Античный мир. Византия. — Харьков, 1997.
- Моммзен Т. История Рима. — Ростов-на-Дону, 1997. — Т. 4.
- Никитина И.П. Эпиграфические данные о государственном устройстве Боспорского царства в I—III вв. н. э. // АДСВ. — 1966, Вып. 4.
- Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. — М., 1998.
- Подосинов А.В. Еще раз о происхождении имени города Керчь // Античный мир. Византия. — Харьков, 1997.
- Помяловский И.В. О Танантских коллегиях // Тр. VI Археол. съезда в Одессе. — Одесса, 1888. — Т. 2.
- Ростовцев М.И. Государство и культура Боспорского царства // ВДИ. — 1989, № 3.
- Сазанов А.В. Боспор у ранневизантийский час // Археология. — 1991, № 2.
- Сюзюмов М.Я. О функциях раннесредневекового города // АДСВ. — 1977, № 14.

- Удальцова З.В. Италия и Византия в VI веке. — М., 1959.
- Фихман И.Ф. Оксиринх — город папирусов. — М., 1976.
- Храпунов Н.И. О взаимосвязи византийской и муниципальной администраций Херсона: чиновники $\tau\eta\varsigma$ $\tau\acute{o}\lambda\epsilon\omega\varsigma$ // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. — Симферополь, 1999.
- Храпунов Н.И. О средневековом названии города Херсона (по данным церковных источников) // Тез. докл. междунар. конф. «Восток — Запад: межконфессиональный диалог». — Севастополь, 2002.
- Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. Тексты, перевод, комментарий. — М., 1980.
- Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. — М., 1972.
- Шелов Д.Б. Танаис — эллинистический город // ВДИ. — 1989, № 3.
- Штаерман Е.М. Эволюция античной формы собственности и античного города // ВВ. — 1973, Т. 34.
- Якобсон А.Л. Раннесредневековые поселения восточного Крыма // МИА. — 1958, № 85.
- Якобсон А.Л. Средневековый Крым. — М.—Л., 1964.
- Ahrweiler H. L'administration militaire de la Crete byzantine // Byzantion. — 1961, № 31.
- Ahrweiler H. Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIIe — XVe siècles. — Paris, 1966.
- Ahrweiler H. L'administration militaire de la Crete byzantine Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance. — London, 1971.
- Ahrweiler H. La Frontière et les frontières de Byzance en Orient // Actes du XIe Congrès international des études byzantines, 1971. — Bucarest, 1974.
- Ahrweiler H. La Frontière et les frontières de Byzance en Orient // Byzance: le pays et les territoires. — London, 1976.
- Claude D. Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert. — Munich, 1969.
- Diller A. The Tradition of Minor Greek Chronographers. — Oxford, 1952.
- Feissel D. Nouvelles donnees sur l'institution du $\mu\alpha\tau\eta\rho\ \tau\eta\varsigma\ \tau\acute{o}\lambda\epsilon\omega\varsigma$ // Dagron G., Feissel D. Inscriptions de Cilicie. — Paris, 1987.
- Guillou A. Esarcato Pentapoli, regione psicologica dell'Italia byzantina // Studi Romagnoli. — 1967, № 18.
- Guillou A. Esarcato Pentapoli, regione psicologica dell'Italia byzantina // Studies on Byzantine Italy. — London, 1970.
- Jones A.H.M. The Greek City from Alexander to Justinian. — Oxford, 1940.
- Jones A.H.M. The Cities of the Roman Empire: Political, Administrative and Judicial Institutions // Recueils de Société Jean Bodin. — 1954, № 6.
- Jones A.H.M. The Cities of the Roman Empire: Political, Administrative and Judicial Institutions // The Roman Economy: Studies in Ancient Economic and Administrative History. — Oxford, 1974.
- Jones A.H.M. The Later Roman Empire, 284—602: A Social, Economic, and Administrative Survey. — Baltimore, 1992.
- Mango C. Byzantium, the Empire of New Rome. — New York, 1980.
- Obolensky D. The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy // Act. XII Congr. Int. d'Etudes byzantines. — Vol. 1. — Belgrade, 1964.
- Obolensky D. The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy // Byzantium and the Slavs: collected studies. — London: Variorum Reprints, 1971.
- Whittow M. The Making of the Orthodox Byzantium, 600—1025. — London, 1996.

Одержано 15.12.2003

Н.И. Храпунов

ПО ПОВОДУ ВРЕМЕНИ ВХОЖДЕНИЯ БОСПОРА В СОСТАВ ВИЗАНТИИ

Общепринятая гипотеза утверждает, что Боспор вошел в состав Византии при императоре Юстине I (518—527 гг.). Эта гипотеза основана на единственном замечании Прокопия, который дважды называет завоевателем Боспора не Юстина, а Юстиниана I (527—565). Согласно Иоанну Малале, Феофану, Георгию Кедрину, Иоанну Никиусскому и «Хронике Псевдо-Дионисия», Боспор попал в руки Византии при императоре Юстиниане I, в конце 20-х или начале 30-х гг. VI в. в результате здесь были расквартированы византийские войска под командованием трибуна, обеспечивавшие безопасность города, осуществлявшие строительство и сбор налогов. Город Боспор постепенно становится одним из нескольких провинциальных городов на северном берегу Понта.

M.I. Khrapunov

TO THE QUESTION OF DATE OF BOSPOROS COMING INTO BYZANTINE

Generally accepted hypothesis states that Bosphoros had formed a part of Byzantium during the reign of Justin I (518—527). This hypothesis is based on the only remark by Procopius who twice called Justinian I (527—565), but not Justin, the conqueror of Bosphoros. According to John Malalas, Theophanes, George Kedrenos, John of Nikiu, and «Pseudo-Dionisios chronicles», Bosphoros joined Justinian I's empire as the end of 520s or in early 530s. After that the imperial troops headed by *tribune* were accommodated at Bosphoros. They ensured security, carried out construction works and collected taxes. The bodies of local civil government were functioning under the control of the imperial military administration. The town of Bosphoros gradually turned into one of provincial Byzantine towns on the northern coast of Pontos.